

Nederlandse vrouwen en de Hongerwinter

Onderzoeksseminar III

13 juni 2013

Inhoudsopgave

Inleiding	3.
Hoofdstuk 1 – Nederlandse vrouwen in de jaren 1930	6.
Hoofdstuk 2 – Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog	11.
<i>Arbeitseinsatz</i>	14.
Hongerwinter	17.
Hoofdstuk 3 – Vrouwen in de Hongerwinter	20.
Mien Peletier	20.
Maria Takkenberg	23.
Nellie Smits	27.
Conclusie	31.
Gebruikte literatuur	35.
Primaire bronnen	35.
Literatuurlijst	35.

Inleiding

Vrouwen hebben geen prominente plaats in de geschiedschrijving gekregen. Vooral niet als het over de geschiedenis van oorlogen gaat. Vrouwen speelden hier geen rol in, dus ook niet in de geschiedschrijving over deze onderwerpen. Is dit echter wel zo? Speelden vrouwen echt geen enkele rol tijdens oorlogen? Over deze vraag zullen de meningen uiteen lopen, maar misschien iets minder als men deze over vrouwen en de Tweede Wereldoorlog stelt. Men weet dat zoveel mogelijk mannen door de Duitsers werden weggehaald uit hun eigen land en huis om in Duitsland aan het werk gezet te worden. Men is het er over het algemeen ook wel over eens dat hun taken dus bleven liggen en door anderen opgepakt moesten worden. Dat dit veelal door vrouwen werd gedaan, kan men ook eigenlijk slecht ontkennen, want veel andere opties waren er niet. De vrouwen namen in oorlogstijd dus veel taken van de mannen over, taken die men ze in vreedstijd nooit zou hebben toevertrouwd.¹ Deze vrouwen komt men sporadisch tegen in de geschiedenisboeken (bijvoorbeeld in het boek *Behind the Lines* van Margaret Higonnet et al.²), maar niet de gewone vrouw, de vrouw die voor haar gezin moest zien te blijven zorgen en thuis bleef.

Jennifer Purcell beschrijft zes van deze 'gewone' vrouwen uit de Tweede Wereldoorlog in haar boek *Domestic soldiers*, om een beeld te geven van het dagelijks leven tijdens een oorlog. Dit boek gaat echter enkel over Britse vrouwen. Bijzondere vrouwen, die buitengewone taken op zich namen in oorlogstijd worden steeds vaker genoemd in de geschiedenisboeken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan vrouwen die in het verzet zaten. De heer Dick Walda heeft met een aantal van deze vrouwen een interview gehad en beschreven in een boek.³ Dit is slechts één van de boeken over 'uitzonderlijke oorlogsvrouwen'. De gewone vrouw die voor haar gezin probeerde te blijven zorgen, wordt bijna nooit genoemd.

Daarom zal dit onderzoek over deze vrouwen gaan, de onbekende vrouwen, en om precies te zijn; over Nederlandse vrouwen tijdens de Hongerwinter. In dit onderzoek komt naar voren hoe de gewone, Nederlandse huisvrouw voor haar gezin bleef zorgen in deze barre tijden.

¹ Jennifer Purcell, *Domestic soldiers: six women's lives in the Second World War* (Londen 2010) 5.

² Margaret Higonnet et al., *Behind the Lines: gender and the two World Wars* (New Haven 1987).

³ Dick Walda, *Terug in de tijd: Nederlandse vrouwen in de jaren '40-'45*. (Amsterdam 1974).

Veel mannen bleven tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken om de *Arbeitseinsatz* te ontlopen en konden zich niet op straat vertonen of hun echtgenotes, moeders, of zussen helpen hun gezinnen te onderhouden. Wat veranderde er in deze tijd voor de vrouwen? Hoe konden ze voor hun gezin blijven zorgen? Moesten ze hiervoor andere taken op zich nemen dan voorheen? En veranderde hun positie hierdoor sterk of eigenlijk niet? Oftewel, zorgde de Hongerwinter ervoor dat het leven en de positie van de Nederlandse (huis)vrouw veranderde, en zo ja, in hoeverre?

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag, zal in eerste instantie duidelijk moeten worden hoe het leven er van de Nederlandse vrouwen er voor de oorlog uitzag. Om een verandering op te merken, moet namelijk eerst de normale situatie worden beschreven. Dit zal besproken worden in het eerste hoofdstuk van dit onderzoek. Aan de hand van het boek *Vrouw des huizes* van Els Kloek zal kort beschreven worden wat de taken en verantwoordelijkheden van de vrouw waren in de jaren '30. Wat deed de vrouw? Wat deed de man? Wat was het ideaalbeeld dat de samenleving had over vrouwen? En was dit beeld door heel het land hetzelfde? Of misschien zelfs Europees? Had ze een baan of juist niet? Al deze vragen worden in dit hoofdstuk beantwoord.

Het tweede hoofdstuk gaat over de Duitse bezetting van Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Wat gebeurde er in deze tijd en hoe kan dit de positie van de vrouwen hebben veranderd of beïnvloed? Allereerst wordt aan de hand van het boek *Nederland in de twintigste eeuw* van Friso Wielenga een kort overzicht gegeven van Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Door dit stuk wordt duidelijk dat er twee zaken zijn die de grootste kans hadden een verandering in het leven van een vrouw te maken; de *Arbeitseinsatz* en de Hongerwinter. In het eerste deel wordt uitgelegd waarom dit waarschijnlijk zo is, daarna worden deze zaken uitgebreider besproken en wordt ook weergegeven welke veranderingen zij in het leven van de vrouw teweeg gebracht kunnen hebben. In dit hoofdstuk worden onder andere de boeken van Hein Klemann (*Nederland: 1938-1948*) en Gerard Trienekens (*Voedsel en honger in oorlogstijd*) gebruikt.

Vervolgens wordt in het derde en laatste hoofdstuk, aan de hand van primaire bronnen, onderzocht hoe vrouwen zelf de Hongerwinter beschrijven en of hun positie ook werkelijk veranderde. De gebruikte bronnen zijn de dagboeken van drie Amsterdamse dames die hun leven tijdens de Hongerwinter beschrijven; Mien Peletier, Maria Takkenberg en Nellie Smits. De dagboeken van Mien Peletier en Maria Takkenberg zijn tijdens de

Hongerwinter geschreven. Nellie Smits is op 8 mei 1945 begonnen met haar dagboek en heeft dus naderhand haar belevingen tijdens de Hongerwinter geschreven. Dit is echter zo kort na dato dat het dagboek nog steeds zeer goed bruikbaar is.

In dit laatste hoofdstuk van het onderzoek komt allereerst een (zeer) korte biografie van de dames. Dit kan helaas niet altijd even precies gedaan worden, omdat egodocumenten vaak geen lijstje met geboortedatum, geboorteplaats en dergelijke bevatten. Sommige gegevens zullen dus een (beredeneerde) gok zijn, maar dit staat dan aangegeven. Verder zal dit hoofdstuk een samenvatting van de belangrijkste belevenissen en opmerkingen omtrent algemene gebeurtenissen en het leven van de drie dames bevatten. Waar waren ze tijdens de Hongerwinter? Wat deden ze? Hadden ze honger en hoe gingen ze hier mee om? Wat voor berichten kregen ze te horen over het verloop van de oorlog en hoe reageerden ze hier op? Is hun leven volgens henzelf sterk veranderd? Dit hoofdstuk probeert een weergave te geven over het leven van (enkele) vrouwen ten tijde van de Hongerwinter en daarmee ook de vraag beantwoorden of hun positie veranderde en, mocht dit het geval zijn, hoe dat gebeurde.

Na dit laatste hoofdstuk volgt er uiteraard nog een conclusie waarin antwoord wordt gegeven op de vraag hoe de positie en de rol van de Nederlandse vrouw veranderde tijdens en door de Hongerwinter.

Hoofdstuk 1 – Nederlandse vrouwen in de jaren 1930

Om een verandering in de rol en verantwoordelijkheden van vrouwen in de Hongerwinter te kunnen weergeven, moet natuurlijk eerst duidelijk zijn hoe hun leven er voor de oorlog en de Hongerwinter er uit zag. Wat waren hun rollen en verantwoordelijkheden? Wat was hun positie? Wat deden ze in het dagelijks leven? Hadden ze een baan, of waren ze juist huisvrouw? Of verschilde dit heel sterk per provincie, regio of zelfs per stad? In dit hoofdstuk zal, aan de hand van secundaire literatuur (in de vorm van het boek *Vrouw des huizes* van Els Kloek), een beeld worden gegeven van het leven van de Nederlandse vrouw in de jaren 1930.

In het boek *Vrouw des huizes* van Els Kloek staat op de eerste pagina van het hoofdstuk over de twintigste eeuw deze foto van haarzelf als kind.⁴ Het onderschrift van de foto luidt:

*In het midden van de twintigste eeuw beleefde de Hollandse huisvrouw haar hoogtijdagen. Vrouwen van alle rangen en standen waren bijna per definitie huisvrouw, en alle meisjes werden van jongsaf op die rol voorbereid. Schoolfoto van de auteur in een miniatuurkeukentje op de kleuterschool, ca. 1957.*⁵

Dit citaat geeft het algemene (en stereotype) beeld dat men van de Nederlandse vrouw in

de twintigste eeuw heeft, goed weer. Alle vrouwen waren huisvrouw en bleven thuis om voor hun kinderen te zorgen en eten klaar te maken voor hun man. Aan het begin van dit

⁴ Els Kloek, *Vrouw des huizes: een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 178.

⁵ *Ibidem*, 178.

hoofdstuk lijkt dit beeld dat men heeft ook aardig te kloppen, maar klopt het ook werkelijk? Is dit geen stereotype beeld dat is geboren aan het einde van de twintigste eeuw? Volgens Kloek niet. Ze gebruikt allerlei verschillende bronnen om aan te tonen waarom dit zo is, waaronder een onderzoek van Philips en cijfermateriaal.

Een voorbeeld van dit cijfermateriaal is onderstaande tabel. Deze tabel laat zien welk percentage van de getrouwde vrouwen tussen 1899 en 1960 een betaalde baan had. Niet alleen Nederland wordt vermeld, ook vier andere Europese landen:

	1899	1909	1920	1930	1947	1960
Nederland	5	7	5	6	10	7
Duitsland	9	26	29	29	25	-
Engeland	-	10	9	10	22	30
België	-	-	-	19	15	21
Frankrijk	38	49	50	44	41	33

Tabel 1 Percentage van getrouwde vrouwen die betaald werk verrichtten, 1899-1960.⁶

Uit de tabel wordt duidelijk dat vooral in Nederland zeer weinig (getrouwde) vrouwen betaald werk hadden. In 1930 had slechts zes procent een betaalde baan en het is dus zeer waarschijnlijk dat de andere 94 procent huisvrouw was. Wat opvallend is aan deze tabel, is dat in 1947, vlak na de oorlog, het percentage in Nederland hoger is (10%) dan op de andere gemeten momenten, maar vlak daarna weer omlaag gaat (in 1960 slechts 7%). Wat dit betekende voor vrouwen in de oorlog en de Hongerwinter wordt niet in dit hoofdstuk beschreven, maar de daling in 1960 is wel erg opvallend. Blijkbaar was het in Nederland een ideaal dat vrouwen niet werkten, anders was het percentage werkende vrouwen na 1947 waarschijnlijk blijven stijgen.

Kloek bevestigt dit ideaalbeeld; het 'harmonieuze gezin' werd het dominante levensideaal, waarin de huisvrouw een cruciale rol speelde.⁷ De man verdiende het geld en bracht daarmee eten op de plank, de vrouw zorgde voor alle huiselijke zaken, waaronder natuurlijk de opvoeding van de kinderen en de bereiding van het eten. Nederland verschilde

⁶ Kloek, *Vrouw des huizes*, 195.

⁷ Ibidem, 180.

hierin sterk met andere Europese landen, zoals ook al in de bovenstaande tabel is te zien. Alleen Engeland maakt aan het begin van de twintigste eeuw een gelijke trend mee.

Het verschil tussen Nederland en andere Europese landen wordt vaak 'geweten' aan de neutraliteit van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. In veel Europese landen was de Eerste Wereldoorlog een belangrijk reden voor getrouwde vrouwen om betaald werk te zoeken, omdat hun echtgenoten naar het front werden geroepen en daar vaak om het leven kwamen. Door de neutraliteit van Nederland hoefden er geen mannen naar het front en hoefden vrouwen hun taken dus ook niet over te nemen. Ten opzichte van in de rest van Europa gebeurde in Nederland feitelijk het tegenovergestelde; de werkloosheid was juist zo hoog dat er in het geheel geen plaats was voor vrouwelijke arbeiders. Daarnaast was het de (culturele) traditie van Nederland dat de man de kostwinnaar was en de vrouw dus niet werkte. Hier werd zijn loon dan ook op afgestemd en (getrouwde) vrouwen zochten dus enkel in geval van hoge nood een baan. De situatie die door de Eerste Wereldoorlog werd veroorzaakt, versterkte door de hoge werkloosheid in Nederland dus hooguit de positie van de Nederlandse vrouw als huisvrouw.

Dit gaat allemaal enkel over *getrouwde* vrouwen in Nederland, hoe zit het met de rest? Kloek geeft hier niet veel cijfers over en deze zijn ook slecht te vergelijken met de tabel die hierboven gegeven is. Desondanks kunnen ze wel een vergelijking geven met andere Europese landen:

	1909	1920
Nederland	24	23
Engeland	30	30
Duitsland	34	36
Frankrijk	37	40

Tabel 2 Vrouwelijk deel (gehuwd en ongehuwd) van de beroepsbevolking, in percentages.⁸

De bovengenoemde cijfers uit tabel 2 zijn niet te vergelijken met die van tabel 1 omdat tabel 2 het percentage in de complete beroepsbevolking weergeeft dat vrouwelijk is, terwijl tabel 1 gaat over het percentage gehuwde vrouwen met betaald werk. Tabel 1 gaat dus over alle getrouwde vrouwen en tabel 2 over de complete beroepsbevolking. De twee tabellen kunnen dus niet met elkaar vergeleken worden, maar de verschillende landen wel. Ook hier

⁸ Kloek, *Vrouw des huizes*, 195.

wordt weer duidelijk dat Nederland 'slecht' scoort op het percentage werkende vrouwen. Toch bestond nog bijna een kwart van de beroepsbevolking uit vrouwen, al waren dit zeer waarschijnlijk ongetrouwde meisjes, want in Nederland was het zeer gebruikelijk om vrouwen te ontslaan zodra ze trouwden. Bij de Nederlandse overheid werden er tussen 1904 en 1936 zelfs wettelijke maatregelen getroffen die dit ontslag voor vrouwelijke ambtenaren verplicht maakten, omdat de man in die tijd genoeg verdiende om in zijn eentje zijn vrouw en gezin te onderhouden. Men probeerde dit op bepaald moment ook voor bedrijven te verplichten, maar dit zou de economie te veel in gevaar brengen, dus men schoof dat plan van de baan. Pas in 1955 kwamen er versoepelingen in het verplichte ontslag van vrouwen bij de overheid en pas veel later werd het verboden vrouwen te ontslaan bij hun huwelijk of zwangerschap.

In de jaren '30 van de twintigste eeuw gold een duidelijk ideaal voor de Nederlandse vrouw: zodra zij trouwde, stopte ze met haar eventuele betaalde baan en ging ze in huis werken; ze werd huisvrouw. Dit kan natuurlijk alleen als een man genoeg verdient, maar hier werden de lonen dan ook op afgestemd. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor weinig verandering in de positie van de Nederlandse vrouw, er gingen er zelfs minder werken (tabel 1). De Tweede Wereldoorlog lijkt daarentegen voor een kleine en tijdelijke verandering te hebben gezorgd. Waar in 1930 nog slechts zes procent van de getrouwde vrouwen werkten, was dit in 1947 tien procent. In 1960 was dit percentage echter alweer gedaald naar zeven. Dit komt omdat de Nederlandse regering er van overtuigd was dat het herstel van het gezin, en dus van de positie van de vrouw als huisvrouw en niet als arbeidster, het herstel van het land zou brengen. Men greep terug op het vooroorlogse gezinsideaal om de chaos die de oorlog en de *Arbeitseinsatz* hadden gecreëerd, op te lossen; zie het volgende citaat uit het boek van Kloek:

*Nog nooit was de huisvrouw van Nederland zo onmisbaar geweest als in deze naoorlogse jaren. En nog nooit had ze zoveel erkenning gekregen. Zij was het stootkussen van de wederopbouw.*⁹

Niet alleen voor de twee wereldoorlogen, maar ook erna was de Nederlandse vrouw dus voornamelijk huisvrouw. Vanaf eind 1960 veranderde dit ideaal echter en wilden vrouwen

⁹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 200.

meer zijn dan dit. Kloek sluit haar hoofdstuk dan ook af met de opmerking: *“De hoogtijdagen van de Hollandse huisvrouw – ieder huishouden zijn eigen huisvrouw – zijn maar van korte duur geweest.”*¹⁰ Dit is absoluut waar, het duurde nog geen eeuw, maar in de jaren '30 zat men er al middenin en stond 'getrouwde vrouw' gelijk aan 'huisvrouw'.

¹⁰ Kloek, *Vrouw des huizes*, 213.

Hoofdstuk 2 – Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog

De bezetting, de *Arbeitseinsatz* en de Hongerwinter

In het vorige hoofdstuk is de positie van de Nederlandse vrouw voor de Tweede Wereldoorlog besproken, dit onderzoek gaat echter over de veranderende positie van de Nederlandse vrouwen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Daarvoor moet eerst duidelijk worden waarom de positie en de rol van de vrouwen überhaupt zouden veranderen en waardoor. Welke gebeurtenis of gebeurtenissen zouden hiervoor gezorgd zou kunnen hebben? Deze vraag wordt in dit hoofdstuk besproken en beantwoord. Een oorlog brengt voor iedereen veranderingen, maar welke zaken zouden er specifiek voor gezorgd kunnen hebben dat de positie van de vrouw veranderde?

Friso Wielenga behandelt in zijn boek *Nederland in de twintigste eeuw* uiteraard ook de Tweede Wereldoorlog en doet dit op zeer neutrale wijze. Hij probeert zich niet te mengen in het ‘goed, fout of grijs’ debat en heeft de bezettingstijd in vier chronologische periodes verdeeld. Doordat hij geen eigen mening geeft over het gebeurde, maar een feitelijke weergave probeert te geven, is dit boek zeer bruikbaar om in dit hoofdstuk een klein overzicht te geven van de bezettingsperiode van Nederland.

De eerste periode die Wielenga noemt begint op 10 mei 1940 met de inval van Duitsland in Nederland en eindigt in februari 1941. Wielenga noemt dit een periode van “nederlaag, acceptatie en accommodatie”.¹¹ Nederland capituleert op 14 mei en Hitler installeert een burgerlijk bestuur onder leiding van Seyß-Inquart. Het bezettingsregime valt erg mee in Nederland, vooral in vergelijking met andere landen. Veel mensen pasten zich aan en deden wat de Duitsers van hen vroegen om ‘erger te voorkomen’.¹² Er werden in deze tijd natuurlijk wel een aantal aanpassingen gemaakt door de Duitsers, zoals de censuur op de kranten en het op non-actief stellen van de Staten-Generaal, maar deze veranderingen zullen op vrouwen net zoveel effect hebben gehad als op alle mannen van de samenleving en kan ons dus niet vertellen waarom de positie van de vrouwen zou veranderen. Misschien kan de tweede periode die Wielenga aandraagt hier meer duidelijkheid over scheppen.

¹¹ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 147.

¹² *Ibidem*, 150.

De tweede periode begint in februari 1941 en loopt door tot het voorjaar/de zomer van 1943. Hij noemt dit een periode van “toenemende onderdrukking, confrontatie en Jodendeportaties”.¹³ De maatregelen jegens Joden werd steeds strenger en opvallender. In eerste instantie voelden de mensen er weinig voor om hier tegen in opstand te komen, tot de Februaristaking op 25 februari 1941. Het was een teken dat het aanpassingsvermogen van de Nederlanders grenzen kende, maar ook een startsein voor de Duitsers om harder te worden. De bezetter probeerde met verschillende maatregelen de Nederlandse bevolking voor het nationaalsocialisme te winnen, maar zonder veel succes. Als reactie hierop en op de Februaristaking besluit Duitsland op economisch vlak minder rekening te houden met de noodzaken en wensen van de Nederlanders. Berlijn nam veel taken van het bestuur van de industrie op zich en veel goederen tot zich, waardoor er minder overbleef voor de Nederlanders. Al in de winter van 1941 op 1942 ontstond er een tekort aan steenkool en werden de rantsoenen krappere. Ook werden kleding, schoenen, zeep en dergelijke al snel schaarser.

Dit tekort aan toch voornamelijk huishoudelijke producten had zeer waarschijnlijk invloed op de (huis)vrouwen van Nederland. Zij moesten plotseling met minder goederen toch hun gezinnen blijven voorzien en verzorgen. Vanaf 1942 werd de situatie waarschijnlijk een stuk nijpender voor de vrouwen, namelijk door de *Arbeitseinsatz*, of tewerkstelling, in Duitsland. Steeds meer mensen kregen met deze maatregel te maken, die door de Duitsers was ingesteld omdat er een tekort aan arbeiders was in Duitsland. Nederlandse bedrijven werden doorzocht, op zoek naar ‘misbare’ arbeidskrachten die naar Duitsland konden worden gestuurd. Ook studenten moesten aan het werk voor de bezetter. Degenen die weigerden stond een strenge straf te wachten. Deze tewerkstelling werd vanaf 1943 steeds dreigender en zal voor flink wat veranderingen in het leven van de vrouwen hebben gezorgd. Als hun man werd meegenomen, was er namelijk geen kostwinnaar meer. Zoals gezien in het vorige hoofdstuk, waren vrouwen toch voornamelijk huisvrouw, zonder baan. Wie moest nu het geld binnenbrengen als hun man dat niet meer deed? De *Arbeitseinsatz* is dus de eerste belangrijke verandering, maar misschien zijn er nog meer te vinden in de perioden van Wielenga.

¹³ Wielenga, *Nederland in de 20^e eeuw*, 159.

De derde periode loopt van het voorjaar/de zomer van 1943 tot de herfst van 1944 en is een periode van “groeïende exploitatie en uitbreiding van het verzet”.¹⁴ Deze periode is er een waarin de druk van de Duitsers nog verder toeneemt, waardoor het verzet van de Nederlanders ook weer meer toeneemt. De druk van de Duitsers was zeer goed te merken op economisch vlak, zo bereikte in 1943 de economische onttrekking vanuit Nederland wel 47% van het Nederlands Bruto Binnenlands Product (in 1944 daalde dit naar 43%).¹⁵ Dit riep natuurlijk ook weer veel verzet op.

Niet alleen de bruter wordende Duitsers, maar ook de mogelijke komst van de geallieerden maakte dat de Nederlanders meer durfden tegenover hun bezetter. De geruchten over de opkomende geallieerden werden zelfs zo gunstig, dat Nederland op 5 september 1944 dacht dat delen van het land al bevrijd waren en de rest snel zou volgen. Deze dag is de geschiedenis in gegaan als Dolle Dinsdag, want helaas waren de geruchten niet waar. De stemming in Nederland verbeterde echter wel door deze misvatting. Eind september werd het zuiden van Nederland toch nog bevrijd door de geallieerden en werd het land in tweeën gesplitst. In deze periode verslechterden de levensomstandigheden van de Nederlanders in het bezette deel van het land sterk. In deze periode zullen de vrouwen het meest gemerkt moeten hebben van de impact van de oorlog op hun dagelijks leven.

Vanaf september 1944 tot en met 5 mei 1945 is Wielenga's vierde periode en deze heeft de titel “frontgebied, Hongerwinter en totale ontreddeing” gekregen.¹⁶ In het bezette deel van het land was het leven vreselijk. Ongeveer 1,2 miljoen mensen (op een bevolking van ongeveer 9 miljoen) moest in deze tijd in een noodonderkomen verblijven en er waren ongeveer 300.000 Nederlanders tewerkgesteld in Duitsland.¹⁷ Daarnaast waren er natuurlijk nog de 107.000 gedeporteerde Joden en nog vele andere Nederlanders die om verschillende redenen niet in Nederland konden blijven of er al niet meer waren. Er was honger en kou en de terreur van de Duitsers werd met de dag erger. Daarbij kwam ook nog eens dat in de herfst van 1944 alle mannen tussen de 17 en 50 jaar zich moesten melden om te werken in Duitsland. Er werden zelfs razzia's georganiseerd om mannen te pakken te krijgen die geen gehoor gaven aan de oproepen.

¹⁴ Wielenga, *Nederland in de 20^e eeuw*, 173.

¹⁵ Ibidem, 180.

¹⁶ Ibidem, 182.

¹⁷ Ibidem, 182.

Vele tienduizenden mannen werden meegenomen naar Duitsland, waardoor de vrouwen voor zichzelf moesten zorgen. En om het nog erger te maken werd het voedselvervoer door de Duitsers naar de bezette gebieden verboden, vanwege de Spoorwegstaking van 1944. Hierdoor werd het grootste probleem voor de bevolking van het bezette gebied van Nederland het tekort aan voedsel en brandstof. Na deze verschrikkelijke Hongerwinter werd Nederland gelukkig in mei 1945 bevrijd, maar deze maanden moeten voor de Nederlandse vrouwen zeer lastig zijn geweest.

Uit bovenstaand stuk blijkt dat de *Arbeitseinsatz* en de Hongerwinter een grote kans hadden het leven en de positie van een Nederlandse vrouw te veranderen. Door de *Arbeitseinsatz* verdween een groot deel van de mannen en daarmee van de kostwinnaars naar het buitenland. Mannen die weigerden te gaan, konden zich natuurlijk niet meer op straat vertonen en ook dit leverde zeer waarschijnlijk grote problemen op. De Hongerwinter tastte het leven van de vrouwen aan op het punt waar het meeste van ze verwacht werd, namelijk in de huishouden. Hieronder volgt een preciezere omschrijving van deze twee zaken en zal ook uitgebreider worden uitgelegd, ook aan de hand van de bevindingen uit hoofdstuk 1, waarom en hoe dit het dagelijks leven en de rol van de Nederlandse (huis)vrouwen zal hebben veranderd.

Arbeitseinsatz

Na de capitulatie van Nederland werden alle Nederlandse soldaten naar huis gestuurd door de Duitsers en werd het leger ontbonden. Al deze mannen waren dus plotseling werkloos en samen met de vele werklozen die er al waren, werd door sommigen hun totale aantal op 350.000 geschat. Duitsland wilde dat Nederland dit probleem zou oplossen, anders zouden zij het wel doen, door de mensen in Duitsland te werk te stellen. Dit besluit werd al halverwege mei 1940 genomen door de Duitser en de Nederlandse regering had maar te luisteren. De Nederlandse regering greep dit dreigende besluit aan en al vanaf juni 1940 kregen werklozen die weigerden naar Duitsland te gaan, geen steun meer van de Nederlandse overheid. Het werd dus voor mensen die lang werkloos waren een noodzaak om naar Duitsland te vertrekken.¹⁸

¹⁸ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948: Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 267.

De werkloosheid werd echter ook werkelijk teruggedrongen door de Duitsers, door het creëren van banen. Zij plaatsten allerlei orders ten behoeve van de oorlog bij Nederlandse bedrijven, die hierdoor dus hun personeel konden houden, of zelfs extra konden aannemen. De gewilligheid van de Nederlandse bedrijven om deze opdrachten aan te nemen, kwam vooral omdat zij de werkloosheid niet wilden laten groeien, wat de weerzin om met de Duitsers mee te werken overwon. Naast dit realisme was men er ook eigenlijk al van overtuigd dat de Duitsers de oorlog hadden gewonnen en voorlopig in Europa de machtigste grootmacht zouden blijven en dus beter te vriend kon worden gehouden.¹⁹

Vaak wordt gezegd dat Duitsland de werkloosheid in Nederland oploste door werklozen naar Duitsland over te plaatsen. Volgens Klemann in zijn boek *Nederland: 1938-1948* klopt dit beeld niet helemaal. Duitsland gaf, zoals hierboven genoemd, veel opdrachten aan de Nederlandse industrie, waardoor er dus in feite gewoon meer werk te verrichtten was in Nederland. Pas vanaf 1942 hadden de Duitsers het 'beruchte' arbeiderstekort in hun eigen land (doordat veel mannen het leger in moesten) en werden alsnog vele Nederlanders door hen en voor hen ingezet. Dit waren echter grotendeels geen werklozen, maar werknemers die simpelweg bij hun bedrijven vandaan gehaald werden en dus werd hiermee de werkloosheid niet veel minder. Hierdoor werden er ook delen van het Nederlandse bedrijfsleven gesloten die de Duitsers overbodig vonden, enkel om arbeiders 'vrij te maken' en uit te kunnen zenden.²⁰ De Nederlandse kolenindustrie moest hier bijvoorbeeld aan geloven.

Vanaf 1942 doken veel mannen dan ook onder om niet voor de *Arbeitseinsatz* geronseld te worden en vanaf september 1944 werden er strenge maatregelen getroffen door de Duitsers om het gebrek aan vrijwillige arbeiders aan te vullen. Deze varieerden van razzia's tot het dreigement gijzelaar neer te schieten.²¹ Vanaf dit moment werden alle "*mannelijke personen tussen zestien en vijftig jaar onder ernstige strafbedreigingen bij duizenden (...) opgeroepen om de nieuwe verdedigingslinies aan te leggen*".²² Ze werden in 1944 dus veelal niet meer voor de Duitse industrie gebruikt, maar vooral voor de verdediging tegen te oprukkende geallieerden.

¹⁹ Klemann, *Nederland*, 68.

²⁰ Ibidem, 433-434.

²¹ L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 10B-1, *Het laatste jaar* (Den Haag 1981) 83.

²² Ibidem, 82.

Een groot aantal mannen werd om hun beroepen uitgesloten van de *Arbeitseinsatz*, maar hier werd, vooral tijdens de razzia's, zeer laconiek mee omgegaan, waardoor bijvoorbeeld ook dokters, apothekers, brandweermannen en boeren naar Duitsland werden gebracht. Eerder raakten families en gezinnen al volledig ontwricht door de *Arbeitseinsatz* en kwamen ze in de financiële problemen, maar ook de maatschappij in zijn geheel kreeg uiteindelijk flink wat te verduren. Vaak werden de taken die bleven liggen door vrouwen op zich genomen, maar het kostte altijd een paar dagen om dit op gang te brengen.²³ Daarnaast ontstond er onder de mannen, die in feite niet verplicht waren te reageren op de oproepen, grote angst ook opgepakt te worden en durfden deze vaak de eerste dagen na een razzia niet op straat te komen. Ook dit legde de verantwoording voor werk en andere niet-huishoudelijke taken bij de vrouwen.

Exacte cijfers van het aantal mannen dat uiteindelijk in Duitsland te werk werd gesteld is zijn lastig te vinden, maar vaak wordt een totaal van rond de 300 duizend arbeiders genoemd. Hiermee weten we natuurlijk nog niet hoeveel hiervan getrouwd waren en misschien wel een gezin hadden, dus kunnen we geen concrete aantallen geven van het aantal vrouwen dat hiermee te maken kreeg. De gezinnen van mannen die getrouwd waren en naar Duitsland moesten voor de *Arbeitseinsatz* kwamen echter zeer waarschijnlijk in grote problemen. Zoals hierboven al is gezegd, kwamen ze vaak in financiële problemen, omdat er geen kostwinnaar meer was. Dat betekende dat de moeder/vrouw misschien wel aan het werk moest, die voorheen toch vooral huisvrouw was.

Daarnaast zijn er natuurlijk ook nog de mannen die onderdoken. Deze brachten ook geen geld meer in het laatje, maar aten nog wel mee. Deze mannen waren in groot gevaar zodra er een razzia plaats vond en brachten hiermee zelfs hun gezin of familie in gevaar, bovenop de extra last die ze met het onderduiken al op de vrouwen legden. Kortom, het moet niet makkelijk zijn geweest om als man de *Arbeitsinzet* te omzeilen, maar ook vrouwen zullen het hier zeer zwaar mee hebben gehad, vooral als hun man weg was. Naast alle emotionele problemen die het met zich meebracht, moesten ze allerlei taken van hem overnemen, in een toch al zware en moeilijke tijd.

²³ De Jong, *Het Koninkrijk*, 150-151.

Hongerwinter

De Hongerwinter begon met/door de Spoorwegstakingen in september 1944, die werden gehouden als steun voor het offensief van de geallieerden die Nederland probeerden te bevrijden. Het lukte de geallieerden helaas alleen om het zuiden van het land te bevrijden en als 'straf' voor het gedrag van de Nederlanders verboden de Duitsers, die ondertussen hun eigen machinisten gebruikten op het Nederlandse spoornetwerk, voedselvervoer per trein. Dit verbod zou pas opgeheven worden als men de staking stopte. Daarnaast werd door de Duitsers ook het voedseltransport per boot verboden. Dit laatste werd al redelijk snel weer opgeheven, maar veel verschil maakte dit niet, want door de strenge winter waren de meeste waterwegen bevroren en veel schepen waren zelfs hiervoor al door de Duitsers gevorderd.

In principe was er genoeg voedsel in het oosten en het noorden van Nederland om de bezette gebieden te voorzien in de winter van 1944-1945. Door het verbod van de Duitsers op het voedselvervoer per trein, kon het echter niet verspreid worden door het land en kwamen de bewoners van west Nederland in de Hongerwinter terecht. De eerste honger kwam niet meteen na de eerste dagen van gebrekkige transporten. Er waren centrale voorraden en veel huishoudens zullen ook privévoorraden hebben gehad. Vanaf september werden de rantsoenen wel steeds lager en raakten de eigen voorraden van de mensen waarschijnlijk ook op en zo kwam het dat voor veel gezinnen de honger in december 1944 begon en de eerste sterfgevallen van de honger in januari 1945 voorkwamen.²⁴ Vanaf dit moment kregen kinderen meer te eten en werden sommigen zelfs naar gastgezinnen in het noorden van het land gestuurd, om zo de toekomstige generatie van het land te beschermen.

Veel mensen haalden deze maanden hun eten bij de Centrale Keukens. Hier kon men voor een aardappelbon en 20 cent een warme maaltijd krijgen. Dit was niet duur en daarbij scheelde het de mensen ook brandstof, wat ook steeds moeilijker te krijgen was. Voor veel mensen, en vooral de armere bevolking, moeten de Centrale Keukens van levensbelang zijn geweest. Al was het niet genoeg om enkel hiervan te leven, het gaf mensen wel meer tijd om op andere manieren op zoek te gaan naar meer voedsel. Ongeveer de helft van wat mensen aten verkregen ze via de officiële voedseldistributie, de andere helft verkregen ze op de

²⁴ Gerard Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945: Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1995) 80.

zwarte markt of via hongertochten en, “omdat mannen zich amper op straat durfden te vertonen en velen van hen naar Duitsland waren afgevoerd, speelden vrouwen en jeugdigen een hoofdrol in de hongertochten.”²⁵

Naast de verminderde hoeveelheden, at de bevolking ook dingen die ze nog nooit hadden gegeten, waaronder suikerbieten en op sommige momenten op een aantal plekken zelfs tulpenbollen. Dit waren geen gebruikelijke ingrediënten en ze smaakten ook nog eens verschrikkelijk als het niet goed werd klaargemaakt, dus rustte de taak op de kok(kin) om deze zaken toch enigszins smakelijk te maken. Dit werd moeilijker gemaakt door het gebrek aan brandstoffen. Op een gegeven moment was in de steden van west Nederland geen bank, brugleuning, tramrails of boom meer veilig, omdat dit allemaal werd geplunderd om als brandstof te dienen.

Dit alles droeg natuurlijk niet bij aan de gezondheid van de mensen. Na de Hongerwinter bleek men gemiddeld 15 à 20 procent van het lichaamsgewicht te zijn verloren en 50 procent van de vrouwen menstrueerde niet meer. Een deel van de bevolking had last van hongeroedeem, maar er was geen sprake van hongerziekten als scheurbuik, tot grote verbazing van de geallieerde artsen. Dit kwam doordat de bevolking dan misschien wel te weinig eten had gehad, maar wel veelal gezond eten had gegeten. Het dieet van de mensen bestond namelijk voornamelijk uit groenten. Hierdoor was er ook van blijvende schade bij slechts zeer weinig mensen sprake.

Wat betekende dit allemaal voor de positie van de vrouwen in deze tijd? Allereerst, het is al eerder genoemd, moesten zij taken op zich nemen die normaal gesproken aan de man zouden hebben toebehoord. Denk hierbij aan de hongertochten. Ze kreeg niet alleen nieuwe taken, maar haar gebruikelijke taken als huisvrouw werden ook bemoeilijkt. Ze hoorde ervoor te zorgen dat het huis schoon was en er eten op tafel stond. Schoonmaken werd zeer lastig, omdat zeep een schaars product was geworden. Eten maken, of zelfs zien te bemachtigen, werd steeds lastiger, omdat conventionele ingrediënten bijna niet meer te krijgen waren en brandstof ook schaarser en schaarser werd.

Vrouwen kregen het in de loop van de oorlog waarschijnlijk al steeds vaker zwaarder, door de opeenstapeling van zaken zoals de *Arbeitseinsatz*, het onderduiken, de toenemende schaarste van benodigdheden en de verplaatsing van verantwoordelijkheden van

²⁵ Trienekens, *Voedsel en honger*, 86.

binnenshuis naar buitenshuis. In de Hongerwinter werd het nog erger, niet alleen omdat haar taken als huisvrouw steeds lastiger werden uit te voeren, maar natuurlijk ook omdat ze zelf ook honger leed.

Hoofdstuk 3 – Vrouwen in de Hongerwinter

Onderzoek aan de hand van primaire bronnen

In de hoofdstukken 1 en 2 is de positie van de Nederlandse vrouw in de jaren 1930 beschreven en hoe en waarom deze zou kunnen veranderen in- en door de Tweede Wereldoorlog. De conclusie hiervan was dat vooral de *Arbeitseinsatz* en de Hongerwinter voor veranderingen gezorgd zullen hebben. In dit hoofdstuk wordt aan de hand van primaire bronnen gekeken of deze conclusie, of in wezen dus een theorie, klopt in de praktijk.

De primaire bronnen die in dit hoofdstuk gebruikt worden zijn drie dagboeken van Amsterdamse dames die tijdens, of vlak na, de Hongerwinter hun leven beschreven. Allereerst wordt zo uitgebreid mogelijk beschreven wie de dames zijn in een korte 'biografie'. Dit is gedaan met informatie uit de dagboeken zelf en met behulp van de informatie van de website van *Het Geheugen van Nederland*. Omdat het bij deze primaire bronnen om egodocumenten gaat, is niet altijd even duidelijk wie de schrijfster precies is, omdat ze natuurlijk geen lijstje maakten aan het begin van hun dagboek met gegevens als geboortedatum en –plaats. Met behulp van de website worden deze gegevens zo uitgebreid mogelijk aangevuld en beschreven. Waar onzekerheden zijn wordt dit aangegeven.

Vervolgens wordt beschreven wat deze drie dames zoal meemaakten tijdens de Hongerwinter, aan de hand van wat zijzelf hebben beschreven in hun dagboeken. Feitelijk geeft dit hoofdstuk dus een korte samenvatting van de dagboeken. Dit deel van de beschrijving in dit hoofdstuk zal ons dus ook moeten vertellen of hun positie of rol veranderde door de oorlog en de Hongerwinter.

Mien Peletier

Biografie

Mien Peletier is een Amsterdamse jongedame. Het is niet duidelijk waar ze geboren is of wanneer precies, maar ze zal ongeveer 20 jaar oud zijn. Ze woont bij haar ouders en heeft waarschijnlijk geen broers of zussen, ze worden in ieder geval niet beschreven in het dagboek. Mien is (tijdelijk) gestopt met haar studie, maar ze denkt er aan deze weer te hervatten. Ze houdt het dagboek bij vanaf 31 december 1944 tot en met 26 oktober 1946. Tussen 31 december 1944 en 24 februari 1945 schrijft ze regelmatig en dit is ook het deel dat bruikbaar is voor dit onderzoek en hier beschreven zal worden. Na 24 februari schrijft ze

een zeer lange tijd niet en begint weer te schrijven op 27 september 1946, over een reis naar Frankrijk. Dit is dus niet erg interessant voor dit onderzoek, ook omdat de oorlog dan al meer dan een jaar voorbij is.

Dagboek

Op 31 december 1944 besluit Mien Peletier een dagboek bij te houden. Ze geeft toe dit al een tijd van plan te zijn geweest, maar kan niet goed uitleggen waarom ze dit wil. Ze vindt het dan ook niet makkelijk om te beginnen, want er is zoveel te schrijven, er is zoveel gebeurd het afgelopen jaar. Op weg naar huis van de kerk probeert ze de belangrijkste gebeurtenissen de revue te laten passeren, maar het zijn er te veel. Hoe anders zijn haar ouders bij wie ze nog inwoont, zegt ze. Zij maken zich enkel druk om eten en drinken, terwijl Mien met haar vrienden ook vaak zaken als godsdienst en studeren bespreekt.

Op 2 januari 1945 schrijft ze verder. Ze vertelt dat het koud is en de kachel niet eens aan kan. Ze zit onder een deken met handschoenen aan in huis. Op nieuwjaarsdag is ze bij haar tante langsgegaan en bespreekt met haar het huwelijk. Mien blijkt een redelijk vrijgevochten jonge vrouw, zij zou namelijk, in tegenstelling tot haar tante, trouwen met de man die ze zelf wil en niet de man die haar vader voor haar uitkiest. Ze vindt een gearrangeerd huwelijk zelfs zeer verkeerd. Eenmaal weer thuis peinst ze over de honger en de kou. Ze weet dat anderen het nog slechter hebben, dat er zelfs al mensen sterven van de honger! Ze zou zo graag iemand helpen.

Mien vertelt op 7 januari over de absurd hoge prijzen die tegenwoordig voor voedsel worden gevraagd, zelfs door boeren (die staan echter ook open voor ruilhandel tegen goederen). Alleen suikerbieten zijn nog betaalbaar en ook alleen als je ze zelf van het platteland haalt. Haar vader doet dit dan ook. Ook vertelt ze over de oproep aan alle mannen tussen de 16 en 40 jaar oud om te komen werken in Duitsland. Mensen willen dit niet, maar doen het toch door de honger. Ze hoopt dat de oorlog snel voorbij is, dat de redding nabij is, al zal deze voor velen te laat komen. Mensen krijgen de raarste kwaaltjes door de kou en door vitaminetekort, maar je moet de moed erin houden, anders ben je verloren. Ondertussen blijft het steeds zeer koud en het gaat hierdoor niet erg goed meer met haar moeder. Zelf is ze het eentonige eten zat, ze zegt zelfs dat ze *“misselijk [wordt] van*

die suikerbieten".²⁶ Haar vader probeert hun voedselvoorziening op peil te houden door te fourageren.

24 februari is de laatste dag van het dagboek die bruikbaar is voor dit hoofdstuk. Turkije heeft de oorlog verklaard aan Duitsland en ook Zweden zal snel volgen. Ze krijgen al brood en margarine van het Zweedse Rode Kruis en volgens Mien was in januari dan ook de ergste honger, nu gaat het beter. Haar vader gaat nog steeds op de fiets naar Noord-Holland om eten te halen. Zelf gaat ze naar Bilthoven, ze is het zat in Amsterdam. Ze moet hier natuurlijk ook op de fiets naar toe en dat valt nog niet mee, vooral niet omdat het door de vele vliegtuigen en bombardementen zeer beangstigend is om te reizen.

Er is in Bilthoven, in tegenstelling tot thuis, nog wel genoeg te eten en de familie waar ze naartoe gaat heeft dan ook al meerdere mensen in huis. Mien vindt het heerlijk om met 'normale' mensen te zijn, maar mist wel de illegale krantjes die ze in Amsterdam las. Ze wordt hier door iemand gestrikt om te werken voor 'het goede doel'. Ze heeft er weinig zin in, maar voelt zich verplicht het toch te doen.

Terwijl ze al deze oorlogszaken en gebeurtenissen thuis beschrijft, is er ook nog een heel andere kant van Mien in het dagboek te zien. Die van hopeloos verliefde jonge vrouw. Met Ad kan ze over alles praten, vooral over dingen die haar ouders niet interesseren, maar op een gegeven moment komt hij zonder aankondiging niet meer bij haar langs. Ze snapt het niet en vindt het verschrikkelijk jammer.

Conclusie

Mien krijgt tijdens de oorlog en de Hongerwinter niet erg duidelijk een nieuwe positie of rol. Er wordt wel buiten Amsterdam voedsel gehaald voor haar familie, maar dit gebeurt door haar vader. Het wordt niet duidelijk hoe het kan dat dit niet gevaarlijk voor hem is. Misschien is hij ouder dan 40 jaar? Of misschien hoeft hij zich niet te melden omdat hij bijvoorbeeld dokter is? Duidelijk is wel dat Mien zelf eigenlijk niets hoeft te doen voor het eten dat ze krijgt. Ze hoeft niet in de rij te staan om brood te halen of zoals haar vader op de fiets te stappen om bij boeren verse producten te halen. Ondertussen klaagt ze steen en been dat haar ouders eten als enige probleem zien, terwijl er volgens haar nog veel meer andere grote problemen in de wereld zijn. Mien lijkt een beetje verwend. Ze schrijft niet dat ze erg veel honger heeft en hoeft ook niets voor haar eten te doen, in tegenstelling tot haar

²⁶ Mien Peletier, Dagboek (12-01-1945) 14.

ouders. Ze weet echter wel dat er mensen sterven van de honger en zou hier ook iets aan willen doen, maar hier komt uiteindelijk weinig van terecht.

In februari is Mien het zelfs zo zat (wat ze precies zat is, wordt niet duidelijk) dat ze besluit naar Bilthoven te gaan. Hier gaat ze werken voor 'het goede doel', maar vertelt niet wat dit precies is. Wel zegt ze dat ze er eigenlijk geen zin in heeft, omdat ze helemaal geen held is. Zou ze dan toch mensen aan het helpen zijn? In de vorm van verzetswerk misschien? Ze schrijft hier helaas enkel dit kleine stukje over en laat er verder niets meer over los. Meer dan een jaar later schrijft ze pas weer in het dagboek en laat ze ook niets meer weten over dit werk. Wat hierdoor wel met zekerheid gezegd kan worden is dat ze haar werk voor het 'goede doel' overleefd heeft.

De positie van Mien Peletier verandert waarschijnlijk erg weinig in de Tweede Wereldoorlog en de Hongerwinter. Ze is ook geen huisvrouw, ze woont nog bij haar ouders en is niet getrouwd, maar toch was het wel te verwachten dat ze misschien op hongertocht moet, omdat haar moeder zich vaak slecht voelt en het dus niet kan doen. Dit doet haar vader echter. Mien heeft waarschijnlijk door de oorlog haar studie gepauzeerd en voelt zich erg verantwoordelijk voor mensen die honger leiden, maar niet zo verantwoordelijk dat ze er daadwerkelijk iets aan probeert te veranderen.

Maria Takkenberg

Biografie

Maria Takkenberg heeft net als Mien Peletier haar dagboek tijdens de oorlog geschreven en niet pas achteraf. Op 13 januari 1945 begint het dagboek en schrijft Maria dat ze 31 jaar oud is geworden. Maria woont ook in Amsterdam en werkt hier op het kantoor van een winkel. Ze schrijft tot en met 4 mei 1945, het hele dagboek kan dus worden gebruikt. Daarnaast schrijft ze niet sporadisch (als Mien), maar iedere dag een stuk in haar dagboek. Ze woont samen met een vriendin in huis, Luus, het is niet duidelijk hoe oud zij is. Er wonen ook nog twee mannen bij hen in huis, maar over hen wordt niet erg veel duidelijk. Dit lijken echter niet hun echtgenoten te zijn geweest.

Dagboek

De eerste dag van het dagboek, 13 januari 1945, beschrijft Maria redelijk uitgebreid hoe haar leven er op dat moment uitziet. Ze krijgen per week per persoon 1 ¼ brood en 1 kg aardappelen. Ze zegt dat er geen luxe meer is en geen comfort. Er resten de mensen nog maar twee problemen, honger en kou, de rest doet er niet meer toe. Wegens het grondstoffentekort werkt ze enkel nog op dinsdag, woensdag en donderdag van 10 uur 's ochtends tot 3 uur 's middags. Wegens dit tekort moeten ze thuis ook zoveel mogelijk grondstoffen sparen en gaat de kachel pas laat aan en gaan ze vroeg naar bed.

Op de markt is bijna niets te krijgen, of het is peperduur. Gelukkig zien ze de kans zelf eten te halen en krijgen ze af en toe van familie en vrienden iets toegestopt, maar ze eten wel dingen die ze anders nooit gegeten zouden hebben. Hongerige kinderen worden zelfs naar Friesland gestuurd en mannen worden opgeroepen in Duitsland te komen werken. Ondanks deze oproep lijken er volgens Maria niet minder mannen dan normaal te zijn, ze lopen zelfs gewoon op straat. De voedselrantsoenen worden vaak verlaagd en de Duitsers gebruiken dit om mannen aan te sporen naar Duitsland te komen ("Waarom honger lijden? Kom werken!"), maar er wordt niet erg happig op gereageerd.

Ondanks de honger en de kou zijn de meeste mensen volgens Maria nog tamelijk vrolijk, omdat er gedacht wordt dat dit nooit lang meer kan duren! Wel is elke inspanning door de honger er eigenlijk een te veel, zelfs lopen is vermoeiend. Ook merkt Maria begin februari op dat ze nog maar 91 pond weegt, 10 pond minder dan eind november.

De riolering in haar straat is kapotgegaan en ze mogen van de benedenburen het toilet niet meer gebruiken, omdat dan hun huis overstroomt. Er is op straat een bruine stroom en omdat het vuilnis niet meer wordt opgehaald ligt dit ook overal. Maria zegt dat *"Amsterdam een ruïne geworden [is], boomloos en smerig"*.²⁷ Door deze smerigheid overweegt ze sterk gebruik te maken van de mogelijkheid om een inenting tegen tyfus te halen.

Ondertussen blijft Maria gewoon werken, maar haar twee mannelijke huisgenoten moeten vanaf 8 februari binnen blijven om niet door de Duitsers opgepakt te worden om te werk gesteld te worden in Duitsland. Ze volgt de berichten over het Russisch offensief en is zeer hoopvol over de nieuwtjes. Op 31 januari meldt ze dat er berichten zijn over een nieuw westelijk geallieerd offensief en op 25 februari verteld ze dat de troepen in het oosten en in

²⁷ Maria Takkenberg, Dagboek (07-02-1945) 21.

het westen vooruit komen. De mannen durven nu ook weer de straat op en er komt ook hulp van het Zweedse Rode Kruis. Deze hulp is maar goed ook, want Maria, Luus en de mannen krijgen er door het kolengebrek een nieuwe huisgenoot bij, Annie, en kunnen dus alle hulp en bijdragen goed gebruiken.

Op 27 februari is er goed nieuws en slecht nieuws voor de bewoners van het huis van Maria. Het Zweedse brood kan eindelijk opgehaald worden, maar er zijn ook weer nieuwe razzia's door de Duitsers georganiseerd om arbeiders op te sporen. Bij haar lijken ze echter niet langs te komen. Vanaf dit moment lijkt de bevrijding steeds dichterbij, maar Maria is toch bang dat Amsterdam weer vergeten wordt, net als in september. Toch zijn de meeste mensen positief, zo wordt op 6 maart Keulen door de Verenigde Staten bezet en verwachten sommige mensen al dezelfde maand bevrijd te worden. Helaas is het voor Amsterdam nog niet zo ver en gedragen de Duitsers zich nog steeds zeer brutaal. Zo worden er onder andere steeds vaker willekeurige mensen opgepakt voor zogenaamd begane misdaden. Maria zegt nooit meer neutraal naar Duitsland te kunnen kijken, ook niet na de oorlog.

Op 21 maart zegt Churchill dat de oorlog waarschijnlijk na de zomer is afgelopen en blijven de berichten over de geallieerden die haar bereiken zeer goed. Ze houdt, samen met haar huisgenoten, bij waar de geallieerden zich bevinden met een landkaart en vlaggetjes. Van alle kanten komt hulp en de ondergrondse is bovengronds actief; iedereen is vol spanning door de mogelijk snel komende bevrijding. Op 3 april is het al zover in Enschede! In Amsterdam gaat het echter niet goed. Het eten wordt steeds schaarser en zelfs de Centrale Keuken kan niet meer aan het werk blijven door de brandstoftekorten, terwijl Maria en haar huisgenoten hier toch al enige tijd van afhankelijk zijn.

Tot 28 april lijkt het nog erg lang te duren, maar vanaf deze dag worden de berichten steeds positiever, op 29 april biedt Duitsland zelfs haar capitulatie aan Frankrijk en Groot-Brittannië aan, maar niet aan Rusland, waardoor het niet doorgaat. Op 2 mei komen er voedselvliegtuigen van de geallieerden en is Hitler dood! Er gaan overal geruchten, maar ze heeft geen idee wat waar is en wat niet. Op 3 mei heeft Berlijn zich overgegeven en spreken de geruchten in Amsterdam elkaar tegen, maar de capitulatie lijkt niet lang meer te kunnen duren. Op 4 mei is het koud en hoopt Maria dat de bevrijding niet te lang meer op zich laat wachten. Ze gaat vroeg naar bed. Hier houdt het dagboek op...

Conclusie

Het dagboek van Maria Takkenberg is zeer beschrijvend en geeft goed weer hoe het dagelijks leven in Amsterdam was ten tijde van de Hongerwinter. Wat zeer opvallend is, is dat ze op 2 mei eerst beschrijft dat er voedselvliegtuigen komen die dag en vervolgens pas het grote nieuws dat Hitler is overleden. Dit lijkt te laten zien wat voor haar het belangrijkste was, namelijk eten. De eerste dag van het dagboek noemt ze ook al dat er nog maar twee problemen zijn voor de mensen, namelijk honger en kou. Wat erg jammer is aan dit dagboek, is dat het op 4 mei stopt, vlak voor de werkelijke bevrijding van Amsterdam, waardoor we haar reactie hierop moeten missen.

Het dagelijks leven van Maria is sterk veranderd door de oorlog, maar vooral door de Hongerwinter. Door het gebrek aan grondstoffen kan ze de kou niet uit haar huis verdrijven en werkt ze veel minder dagen en uren dan voorheen. Ook aan voedsel komen is zeer lastig, de rantsoenen worden vaak verlaagd en op de markt is ook weinig te krijgen. Gelukkig schiet het Zweedse Rode Kruis te hulp en krijgt ze af en toe van vrienden en familie iets toegestopt. Ze staat lang in de rij voor voedsel en maakt zich hier constant zorgen over, net als over brandstof. Zodra het grondstofgebrek erger wordt, neemt Maria nog een vrouw in huis, Annie. Ze is dus erg begaan met het lot van anderen en probeert ook mensen te helpen. Ze gaat echter niet op voedseltochten. Het dagboek van Maria laat ons dus zeer goed zien hoe het leven was in Amsterdam en hoe mensen zich moesten aanpassen.

Maria is waarschijnlijk niet getrouwd, want ze heeft een baan en het lijkt er op dat ze deze al redelijk lange tijd heeft en niet pas sinds het begin de oorlog. Aangezien het hebben van een baan voor vrouwen in deze tijd vrijwel gelijk stond aan een vrijgezel leven, lijkt dit zeer aannemelijk. Toch heeft Maria de zorg op zich voor een soort gezin. Er wonen bij haar en haar vriendin Luus twee mannen in huis en later nog een extra vrouw en de twee dames doen hun uiterste best iedereen te eten te geven het huis schoon te houden. Maria is hiermee dus eigenlijk een bijzonder geval, want haar dagelijks leven verandert net als bij de meeste vrouwen sterk door de Hongerwinter, maar op een andere manier dan bij de meeste vrouwen. Juist door de Hongerwinter heeft Maria een 'gezin' gekregen, maar aan de andere kant heeft ze nog steeds een baan. Haar positie en rol veranderen dus sterk door de Hongerwinter, maar op een heel andere manier dan 'normaal'.

Nellie Smits

Biografie

Nellie Smits is 22 jaar en komt net als Mien en Maria uit Amsterdam. Tijdens de Hongerwinter woont ze echter in Dedemsvaart om als naaister te kunnen werken voor een familie bij wie ze ook inwoont. Nellie begint pas op 8 mei 1945 haar dagboek te schrijven, maar beschrijft hierin haar leven tussen 1 januari en 15 juni 1945 en beschrijft bijna iedere dag.

Dagboek

Het dagboek begint op 8 mei. Het is Bevrijdingsdag in Dedemsvaart, waar de Amsterdamse Nellie Smits op dat moment woont. Hierdoor denkt ze deze dag ook vooral aan de mensen die ze in Amsterdam heeft achtergelaten; zullen ze erge honger hebben gehad? Ze schrijft haar belevenissen achteraf op, maar zegt dat haar herinneringen nog vers zijn. Ze wil dit dagboek graag schrijven omdat ze weet dat ze in een belangrijke historische tijd leeft. Hierna begint het dagboek echt en is het 1 januari 1945.

In januari gaat Nellie op de fiets van Amsterdam naar Leiden, naar het ziekenhuis, want daar ligt haar vriend Rijk. Hij heeft iets aan zijn arm, waar in Leiden naar gekeken moet worden. Ze wil ook graag eten halen in het oosten voor thuis, maar door de vele sneeuw lukt dit niet. Zij is de enige die dit voor haar ouders en broertje Karel kan doen omdat alle mannen tussen de 15 en 40 aan het werk gesteld worden in Duitsland. Voor haar vader en haar broertje is het dus te gevaarlijk om op de fiets te stappen en haar moeder is er te ziek voor.

In februari lukt het wel om eten te halen. Ze vertrekt samen met het nichtje van Rijk, Truus, op de fiets naar Drenthe. Ze ontmoet op dit moment ook de familie van Rijk in Dedemsvaart en hier blijkt (meer dan) genoeg eten te zijn, terwijl zij thuis in Amsterdam van alles wat ook maar enigszins eetbaar is iets moeten proberen te maken. Ze besluit nu ook samen met Truus bij de familie Brugging voor de kost te gaan werken in het huishouden, dat scheelt haar ouders weer een mond om te voeden.

Op 1 maart wordt de IJssellinie gesloten en zijn Nellie en Truus afgesloten van Holland en daarnaast blijkt mevrouw Brugging een zeurkous te zijn. Nellie wil graag weg bij de familie, maar weet niet goed waar ze heen moet. De beslissing wordt door de familie Brugging voor haar gemaakt; er komen twee onderduikers en Nellie en Truus moeten plaats

maken voor deze dames. Als blijkt dat het NSB'ers zijn, is Nellie blij dat ze weggaan. Gelukkig kon ze terug naar de familie van Rijk in Dedemsvaart en hadden deze ook al nieuw werk voor haar gevonden!

Voor haar nieuwe baan moet ze naaiwerk doen voor de familie Zwankhuizen en hier krijgt ze naast kost en inwoning zelfs ook loon! Ze hoort geruchten over de naderende Britten, maar gelooft hier in eerste instantie niets van, tot ze op 6 april plotseling zijn bevrijd. Op 10 april is Dedemsvaart officieel bevrijd. Nellie heeft het goed naar haar zin bij de familie Zwankhuizen, maar mist Amsterdam heel erg, vooral nu ze door de gedeeltelijke bevrijding van Nederland nog verder van elkaar zijn afgesloten. Ze kan geen contact hebben met haar familie en vraagt zich af of ze nog steeds erge honger hebben.

Op 5 mei is Nederland dan eindelijk geheel bevrijd, wordt er voedsel uit vliegtuigen geworpen voor de mensen en is er overal feest. Nellie vraagt zich af wanneer ze naar huis mag, want er geldt op dit moment een reisverbod voor heel Nederland. Op 8 mei is de V.E. dag (Victory in Europe Dag), want de Duitser zijn gecapituleerd. Weer is er overal feest, maar Nellie viert het niet, ze wil naar huis. Het reisverbod kan nog wel een paar maanden duren, maar vanaf 11 mei mogen er gelukkig weer brieven verzonden worden. Ze schrijft er gelijk een paar aan haar familie en aan haar vriend Rijk. Op 22 mei krijgt ze het bericht dat alles goed gaat, maar op 30 mei komt er een brief dat Rijk in het ziekenhuis ligt. Ze schrijft hem onmiddellijk, maar krijgt geen reactie.

Op 7 juni krijgt ze eindelijk een reisvergunning en op 14 juni vertrekt ze met een auto vanuit Dedemsvaart naar Utrecht. Vanuit Utrecht gaat ze op de fiets verder naar Amsterdam. Van Rijk heeft ze nog steeds geen bericht, ook niet als ze eindelijk weer thuis is. Hij schrijft zijn familie elke dag vanuit het ziekenhuis, maar verstuurt niets naar Nellie...

Conclusie

Het verhaal van Nellie Smits is een goed voorbeeld van de veranderende rol en positie van vrouwen in de Hongerwinter. Haar vader en broertje kunnen geen voedsel voor de familie halen omdat dan de kans bestaat dat ze opgepakt worden door de Duitsers en haar moeder is te zwak, dus stapt Nellie op de fiets. Vervolgens gaat ze zelfs naar het oosten van het land om te werken en haar familie verder uit de brand te helpen. Haar familie krijgt nog wel haar voedselbonnen, maar hebben nu een eter minder en zullen dus minder honger hebben.

Nellie is door haar 'hulp op afstand' een soort heldin voor haar familie, maar haar verhaal is ook een beetje triest. Ze laat iedereen achter in Amsterdam en kan door de afsluiting van de IJssellinie niet meer op bezoek en alleen via brieven met ze communiceren. Daarnaast hoort ze steeds minder vaak van haar vriend Rijk, die ook nog eens in het ziekenhuis terecht komt. Eenmaal thuisgekomen, anderhalve maand na de bevrijding van Nederland, neemt hij nog steeds geen contact met haar op. Dan houdt het dagboek op en worden we in het ongewis gelaten of het nog goed komt tussen de twee geliefden.

Veranderende rol en positie voor vrouwen tijdens de Hongerwinter?

Uit deze drie dagboeken komen drie zeer verschillende verhalen naar voren en daardoor kan de vraag in hoeverre de rol en positie van vrouwen in de Hongerwinter veranderden ook niet eenduidig beantwoord worden. Mien Peletier lijkt zich niet erg druk te maken over de Hongerwinter. Haar ouders zorgen voor het eten en vinden dit wel een groot probleem, maar zij maakt zich meer druk over andere zaken. Ze wil graag mensen helpen die sterven van de honger, maar doet dit uiteindelijk niet. Weet ze niet hoe? Of durft ze niet goed? Aan het einde van haar dagboek lijkt ze wel iets voor de goede zaak te gaan doen, maar heeft hier eigenlijk geen zin in omdat ze zichzelf geen held vindt. Was de wens om te helpen dan eigenlijk een vroom idee en heeft ze nooit de intentie gehad echt iets te doen? Dat wordt helaas niet duidelijk.

Maria Takkenberg probeert er duidelijk het beste van te maken. Ze zorgt voor eten voor zichzelf en haar huisgenoten en neemt mensen in huis die anders door het grondstoffengebrek niet meer rond kunnen komen. Haar leven verandert sterk door de oorlog en de Hongerwinter, maar ze hoeft niet op de fiets naar het oosten op hongertocht. Maria en haar vriendin Luus krijgen door hun contacten vaak iets extra's toegestopt en maken gebruik van de Centrale Keuken. Ze ziet heel erg uit naar het einde van de oorlog, omdat dit ook het einde van de honger en de kou betekent.

De rol van Nellie Smits verandert sterk. Uit angst voor de *Arbeitseinsatz* is zij degene die voor eten moet zorgen door middel van hongertochten en uiteindelijk verhuist ze zelfs naar het oosten om te werken en zo haar familie van extra eten te voorzien.

Deze drie dagboeken laten drie zeer verschillende situaties zien van vrouwen in de Hongerwinter. Een gemeenschappelijke factor is dat ze zich allen verantwoordelijk voelen voor anderen. Maria en Nellie handelen ook naar dit gevoel, bij Mien is dit minder duidelijk.

Maria en Nellie helpen niet alleen anderen, maar worden ook door hun familie, vrienden en connecties geholpen, in de vorm van voedsel en brandstoffen en in het geval van Nellie in de vorm van werk, kost en inwoning. Er veranderde veel in het dagelijks leven tijdens de Hongerwinter en in deze dagboeken komt dit zeer gedetailleerd naar voren. Deze dames zijn misschien geen huisvrouwen, waarover eerder in de onderzoek toch vooral gesproken wordt, maar toch verandert hun rol en positie sterk door de Hongerwinter en de oorlog.

Conclusie

De vraag hoe en in hoeverre de rol en de positie van de Nederlandse vrouw veranderde in en door de Hongerwinter is niet eenduidig te beantwoorden. Allereerst wordt in deze conclusie een korte samenvatting van het geschrevene gegeven, om vervolgens toch te proberen deze lastige vraag te beantwoorden.

In het eerste hoofdstuk van dit onderzoek is de vraag beantwoord hoe de rol en positie van de Nederlandse vrouw er uit zag voor de oorlog, in de jaren 1930. Zonder dit hoofdstuk is er natuurlijk geen antwoord te geven op de hoofdvraag, want zonder de oude situatie eerst in kaart te brengen, kan men natuurlijk geen antwoord geven op de vraag in hoeverre iets veranderd. Uit dit hoofdstuk komt een ding sterk naar voren, namelijk het 'huisvrouwen-ideaal'. Het was het ideaalbeeld in de Nederlandse samenleving dat een vrouw, zodra ze getrouwd was, stopte met al haar andere bezigheden en huisvrouw werd. Ze moest voor haar man en kinderen zorgen, eten maken en het huis schoonhouden. Er werden zelfs vanuit de regering maatregelen voor dit ideaal geboden, zo werden vrouwelijke ambtenaren bij hun huwelijk ontslagen en werd ervoor gezorgd dat mannen genoeg verdienden om de enige kostwinnaar te zijn. De Nederlandse vrouw was dus voornamelijk huisvrouw, of, zo blijkt uit de foto van Els Kloek, huisvrouw in opleiding.

Het tweede hoofdstuk laat zien welke momenten en gebeurtenissen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog voor een verandering in dit 'huisvrouwenideaal' gezorgd kunnen hebben. De conclusie uit dit hoofdstuk is dat het leven van Nederlandse vrouwen vooral door de *Arbeitseinsatz* en de Hongerwinter zou kunnen veranderen. De *Arbeitseinsatz* zal vooral van invloed zijn op het leven van getrouwde vrouwen, of vrouwen die (zoals Maria Takkenberg) mannelijke huisgenoten hebben. Voor getrouwde vrouwen moet de schok groter zijn geweest omdat zij financieel afhankelijk waren van hun man en op hem bouwden. Vrouwen als Maria zullen zeer waarschijnlijk al langer een baan hebben gehad en dus vooral last hebben gehad van de gevolgen van de *Arbeitseinsatz* op het moment dat de Duitsers met de razzia's begonnen.

De Hongerwinter heeft echter invloed gehad op het leven van alle vrouwen in het bezette en afgesloten deel van Nederland. Iedereen moest met zijn bonnen in de rij gaan

staan voor brood en iedereen moest proberen naast de bonnen op een andere manier voedsel te bemachtigen. Zeer vaak kwam het er op neer dat men een hongertocht moest ondernemen. Hier komen echter nieuwe problemen voor de Nederlandse vrouw om de hoek, mannen konden namelijk vaak door de *Arbeitseinsatz* niet de straat op en dus moesten de vrouwen op de fiets stappen om naar het platteland te gaan voor voedsel. Het 'huisvrouwenideaal' schreef voor dat vrouwen en moeders voor hun gezin zorgden, eten klaarmaakten en het huis proper hielden. Al deze taken werden door de schaarste van de Hongerwinter natuurlijk flink bemoeilijkt. Daarnaast hadden de vrouwen het zelf natuurlijk ook koud en waren ook zij hongerig.

In het laatste hoofdstuk worden de dagboeken van drie Amsterdamse vrouwen beschreven om de in hoofdstuk 2 gevormde theorie te toetsen: Mien Peletier, Maria Takkenberg en Nellie Smits. Alle drie deze vrouwen zijn geen typische huisvrouwen. Mien is nog erg jong en woont nog bij haar ouders. Daarnaast studeerde ze en lijkt ze redelijk 'modern' te zijn. Wat is haar leven veranderde is dat ze niet verder kon studeren en minder te eten heeft. Daarnaast lijkt ze geen extra taken of iets dergelijks te hebben gekregen. Maria lijkt aan de ene kant op een typische huisvrouw, doordat ze een soort gezin heeft waarvoor ze probeert te zorgen, maar aan de andere kant leidt ze een soort vrijgezellenleven omdat ze als vrouw een baan heeft. Voor haar verandert er wel degelijk wat aan haar rol en positie. Ze kon door de oorlog en de Hongerwinter namelijk minder werken dan voorheen en moet veel meer haar best doen om voor haar 'gezin' te kunnen blijven zorgen. Nellie is ook geen huisvrouw, maar haar rol binnen haar familie en gezin verandert zeer sterk. Zij is degene die op hongertocht gaat omdat voor haar vader en broertje te gevaarlijk is. Daarna verhuist ze zelfs naar het oosten om te werken en haar familie voedsel te besparen.

De eerste twee hoofdstukken zorgen ervoor dat we bepaalde verwachtingen hebben over het leven en de positie van vrouwen in de Hongerwinter. Uit hoofdstuk 1 blijkt dat vrouwen die getrouwd waren bijna altijd huisvrouw waren. Hiervoor woonden ze zeer waarschijnlijk nog bij hun ouders en hadden ze misschien een baantje, die ze waarschijnlijk werd ontnomen zodra ze in het huwelijksbootje stapten. Hoofdstuk 2 laat zien dat de

Arbeitseinsatz en de Hongerwinter waarschijnlijk de meeste invloed hadden op de Nederlandse vrouwen.

Door deze hoofdstukken krijgt men de verwachting dat alle vrouwen of getrouwd zijn, of nog meisjes zijn die bij hun ouders wonen. In hoofdstuk 3 komt echter naar voren dat er vele tussenwegen zijn. De drie genoemde vrouwen zijn geen van allen getrouwd, maar hun leven wordt (uiteraard) wel sterk door de Hongerwinter beïnvloed. Ook door de *Arbeitseinsatz* heeft invloed op hun leven, ondanks dat ze niet getrouwd zijn.

Aan de hand van slechts drie dagboeken is het natuurlijk moeilijk de verwachtingen van hoofdstuk 1 en 2 te bevestigen of te ontkrachten, maar er valt toch een aantal conclusies te trekken op de vraag in hoeverre de rol en positie van de Nederlandse vrouw veranderde in en door de Hongerwinter. Allereerst was er natuurlijk minder te eten, wat er voor zorgde dat men beter zijn best moest doen om eten te bemachtigen en dit veel tijd in beslag nam, tijd die voorheen aan andere zaken besteed werd. Daarnaast werden andere goederen ook steeds schaarser, waaronder brandstof en zeep, waardoor andere processen ook meer tijd in beslag namen. Ten tweede was er de *Arbeitseinsatz*, die een groot scala aan veranderingen bracht in het leven van de Nederlandse vrouw, getrouwd of niet. Alle taken die al moeilijker werden door de schaarste, moesten uit angst voor de razzia's of omdat de mannen al in Duitsland waren, nu ook nog eens door de vrouwen alleen uitgevoerd worden. Veel taken die mannen anders op zich hadden genomen, als hongertochten, moesten nu door vrouwen gedaan worden.

Ook werpen deze dagboeken licht op de invloed van de oorlog op de minder stereotype vrouw. Als er al een conclusie uit dit kleine aantal (en zeer uiteenlopende) dagboeken te trekken valt, is deze dat zaken als de Hongerwinter en de *Arbeitseinsatz* ook direct invloed hadden op hun leven.

Het leven van de Nederlandse vrouw veranderde sterk door de Hongerwinter en niet enkel omdat zij net als ieder ander honger leed. Alle zaken en taken die van haar verwacht werden als huisvrouw of huisvrouw in de dop, werden alsmaar zwaarder door de schaarste. Daarnaast kon ze door de *Arbeitseinsatz* rekenen op financiële schade door het vertrek van haar man/vader/broer/huisgenoot of doordat hij onderdook en niet meer kon werken. Dit 'gebrek' aan mannen betekende ook dat ze de steeds zwaarder wordende taken in haar

eentje moest zien te klaren. Haar rol en positie veranderde dus sterk, van huisvrouw of huisvrouw in de dop die op de steun van mannen kon rekenen, veranderde de ze in een vrouw die een constant zwaarder wordend takenpakket, steeds meer alleen moest uitvoeren.

Gebruikte literatuur

Primaire bronnen

Dagboeken via de website van het Geheugen van Nederland:

<http://www.geheugenvannederland.nl/>

Dagboek Mien Peletier:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO01:IIAV002_IAV001000044/&st=mien%20peletier&sc=%28cql.serverChoice%20all%20mien%20%20AND%20peletier%29&singleitem=true

Dagboek Maria Takkenberg:

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO01:NIOD08_244-1520/&st=maria%20takkenberg&sc=%28cql.serverChoice%20all%20maria%20%20AND%20takkenberg%29&singleitem=true

Dagboek Nellie Smits

http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/EVDO01:IIAV002_IAV001000028/&st=nellie%20smits&sc=%28cql.serverChoice%20all%20nellie%20%20AND%20smits%29&singleitem=true

Literatuurlijst

Barnouw, David, *De Hongerwinter* (Hilversum 1999).

Higonnet, Margaret Randolph et al., *Behind the Lines: gender and the two World Wars* (New Haven 1987).

Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 10B-1, Het laatste jaar* (Den Haag 1981).

Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948: Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).

Kloek, Els, *Vrouw des huizes: een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

Kruijer, G.J., *Hongertochten: Amsterdam tijdens de Hongerwinter* (Meppel 1951).

Purcell, Jennifer, *Domestic soldiers: six women's lives in the Second World War* (Londen 2010).

Trienekens, Gerard, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945: misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1995).

Walda, Dick, *Terug in de tijd: Nederlandse vrouwen in de jaren '40-'45* (Amsterdam 1974).

Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).